

XƏYALƏ RƏSULZADƏ
Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti
khayalarasulzada@azmiu.edu.az

SÖZÜN LEKSİK VAHİD KİMİ ÜMUMİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: leksik, qrammatik, semantik, təfəkkür, məna, mücərrəd, məfhum, feil, lüğət

Ключевые слова: лексическое, грамматическое, семантическое, мышление, значение, абстрактное, сознание, глагол, словарный запас

Key words: lexical, grammatical, semantic, thinking, meaning, abstract, consciousness, vocabulary

Azərbaycan dilinin leksik sistemi ilə tanışlıq sözlərin leksik məna-larının əsas tiplərini, onların struktur – semantik bölgülərini dərk etməyə şərait yaradır. Deməli, leksika bu və ya digər dildə sözlərin sadəcə toplusu deyil, bir – biri ilə qarşılıqlı əlaqə və münasibətdə olan dil faktlarının müəyyən sistemidir.

Leksik sistemdə leksik – semantik qruplar söz qruplarının ən əsasıdır. Bu qrupda ümumi qrammatik mənadan başqa minimum bir ümumi məna (leksik, kateqorial), bir nitq hissəsinə aid olan sözlər birləşir: məsələn, dad bildirən sifətlər: *acı, şirin, turş, duzlu, kəməşirin* və s. Mətbəx avadanlıqları bildirən isimlər: *qazan, qaşığı, çəngəl, bıçaq, ləyən, çömçə* və s. Təfəkkür bildirən feillər: *düşünmək, anlamaq, fikirləşmək, dərk etmək* və s.

Bir leksik – semantik qrupa aid olan sözlərin əsas paradiqmatik xüsusiyyəti odur ki, onların mənasında bir kateqorial – leksik məna var. Həmin məna o qrupun məna əsasını təşkil edir. Hər bir söz differensial sistem vasitəsilə dəqiqləşdirilir. Söz insanlar arasında əsas ünsiyyət vasitələrindən ən əsasıdır. İnsanlar gerçəkliyin əşya və hadisələrini sözlər vasitəsilə adlandırır, sözlər insanların emosiya və istəyini ifadə edir. Söz çoxcəhətli olduğu üçün müxtəlif aspektdə səciyyələndirilir. Sözün səciyyələndirilməsi ona hansı cəhətdən yanaşılmasından və hansı aspektdə baxılmasından asılıdır. Sözdə iki cəhət – forma və məna üzvi şəkildə birləşmişdir. Sözün forması müəyyən məzmun – leksik məna ifadə edir. Söz məhz leksik mənasına əsasən nominativ funksiya daşıyır. Sözün leksik mənası dilxarici və dildaxili amillərlə müəyyənləşir. Dilxarici amillər leksik məna üçün daha vacibdir. Buraya leksik mənanın əşya və onun məfhumu ilə əlaqəsi daxildir. Bu amillərin hər ikisi bir – biri ilə əlaqədar olsa da, onların sözün məzmununda əksi müxtəlifdir. Sözün əşya ilə əlaqəsinə görə ondan müəyyən tipli konkret əşyaları adlandırmaq üçün istifadə olunur. Məfhumla əlaqəsində isə leksik mənanın ümumiliyi şərtlənir.

Bununla da söz təfəkkürün silahına çevrilir, məsələn, *qapı* sözü əsas mənada bir mənzilin, binanın, mehmanxananın və ya təyyarənin girəcək yerinin adını daşıyır. Qapı sözünün məfhumla əlaqəsi leksik mənanı şüurda əlamətlər toplusu kimi təsəvvür etməyə imkan verir: binanın bir hissəsi, işıq və havanın keçdiyi yer.

Sözün leksik mənası mücərrədlik və ümumilik anlayışları ilə sıx bağlıdır. Sözün mənası nə qədər ümumi olsa, o bir o qədər dolğun görünər, onun semantik komponentləri isə az olacaq, məsələn, *maddə* sözünü mənə komponentlərinə ayırdıqca onda mücərrədlik zəifləyir, konkretlik artır, məzmunca genişlənir; maddə - *maye, su, içki, limonad, şirə* və s. Əvəzlilər ümumiləşmiş mənalı sözlərdir.

Söz tarixən insan cəmiyyətində əmələ gələn, bu və ya digər insan kollektivi tərəfindən dərk edilən qrammatik cəhətdən formalaşmış dil vahididir. Sözün xarici cəhəti səslə, mənası isə məfhumla əlaqədardır. Sözün əsas cəhəti məfhumu ifadə etməkdir. Məhz buna görə də sözün mənası onun adlandırdığı əşya, hadisə ilə şərtlənmişdir. Məsələn, *bəy, xan, mülkədar, kəndxuda* kimi sözlər artıq köhnəlmişdir, ədəbi dilimizdə işlənmir. *Spiker, kompüter, polis* kimi yeni sözlər dilimizə daxil olmuşdur. Beləliklə dildə hər bir söz bilavasitə və ya bilvasitə ifadə etmə ilə əlaqədardır.

Sözün məfhumu ifadə etmə imkanı hər dilin əsas sözlərinin milli xüsusiyyətidir. Bütün dillərdə məfhumun ifadəsi eyni olmur. Eyni məfhum müxtəlif dillərdə müxtəlif şəkildə adlanır. Eyni məfhumun adındakı belə fərqlər müxtəlif dillərdə məfhumun eyni olmayan əlamətlərinin seçilməsi və sözün daxili formasının fərqliliyi ilə şərtlənir. Dillərdə adların əlamətləri fərqlidir. Məfhumu ifadə etmə funksiyası sözün leksik mənasının vahid amilidir. Daxili formanın müəyyənləşdirilməsi sözün milli xüsusiyyətlərini aşkar edən vahid üsuldur. Belə ki, həm nominativ funksiya, həm də məfhum beynəlmiləldir. Müxtəlif dillərdə sözün mənaları bir – biri ilə müqayisə edilsə, onların nominativ funksiyası və eyni bir əşyanı adlandırması eyni ola bilər, amma onların daxili formaları və semantik həcmələri uyğun gəlməyəcək. Çünki hər dildə sözün tarixi inkişaf prosesi fərdi təkrarolunmaz mənalara təmsil edən zahiri fərqlər yaranır, məsələn Azərbaycan və rus dillərindəki *baş* və *qolova* sözlərini müqayisə edək. Azərbaycan sözü *baş*, rus sözü *qolovanın* ekvivalentidir. 1. Bədən üzvü, 2. Başlanğıc hissə, 3. Başçı, rəhbər, 4. Baş soğan. *Qolova*: 1. Çast tela, 2. Naçalniya çast, 3. Çelovek stoyaşiy vo qlave etoqo dela, 4. *Qolova* sıra, saxara. Hər iki dildə bu sözlərin uyğun gələn mənalarından başqa, əlavə mənalara da vardır. Lakin həmin mənalar bir – birindən fərqlənir. Onları lüğət əsasında müqayisə etsək *baş* və *qolova* sözlərinin hansı dildə mənaca geniş olduğunu bilmiş olarıq.

Məfhumla söz bir – bir ilə dialektik vəhdətdə olsa da, bir – birindən fərqli olan əlamətlərə malikdir.

1. Məfhum əşya və hadisələrin şüurumuzda əks olunmuş ümumi və mühüm əlamətlərinin insan təfəkküründə inikasıdır. Söz isə məfhumu ifadə edən, onun əmələ gəlməsini başa çatdıran bir silahdır.

2. Məfhum əşya və hadisələrlə bilavasitə, söz isə bilvasitə əlaqədardır.

3. Məfhum təfəkkür, söz isə dil amilidir.

4. Məfhum ümumbəşəri xarakterə malikdir, söz isə milli xarakter daşıyır.

5. Söz məfhumdan müstəqil və qeyri – müstəqil olması ilə fərqlənir.

Sözün mənası. Dildəki hər bir söz müəyyən məna daşıyıcısıdır. Sözün müəyyən mənaya malik olması onun müəyyən məna sisteminə, müxtəlif məna tiplərinə, başqa sözlərlə əlaqəyə girmək imkanına, sözyaratma yuvasına, xüsusiyyətlərə malik olması deməkdir. Sözün mənası dedikdə real gerçəkliyin əşya və hadisələrinin ümumi və fərqləndirici əlamətlərini əks etdirən məfhumun məzmunu, leksik – semantik variantlarının məcmuyu başa düşülür. Sözün məzmununa onun üslubi və emosional xüsusiyyətləri də daxildir. Sözdə məntiqi məzmun, törəmə məna və emosional cəhətlər vardır. Ekspressiv – emosional ünsürlər sözə aid olsa da, onları mənaya aid etmək olmaz. Çünki bu bütün sözlərdə yoxdur.

Leksik məna sözün özünə nisbətən konkret və fərdidir. Yəni hər bir leksik məna bu və digər sözə məxsusdur. Bir sözün leksik mənası digər sözün leksik mənasından konkret və ayrıca bir əşya ilə əlaqədar olmasına görə fərqlənir. Məsələn, *alma*, *armud*, *heyvə* və s. Bu sözlər meyvə növləri olmalarına görə ümumiləşdirilsə də, bunlar ayrı- ayrı əşya, konkret məfhumla bağlı olmalarına görə seçilir. Onlar fərqləndirici mənalar ifadə edirlər.

Leksik mənanı müəyyənləşdirərkən aşağıdakı amilləri nəzərə almaq vacibdir:

- 1) ictimai dərk edilməsini və mətndə işlədilməsini;
- 2) sözün müəyyən nitq hissəsinə aid olmasını;
- 3) müəyyən məna qrupuna aid olmasını;
- 4) başqa sözlərlə konkret leksik əlaqəsini;
- 5) onun sinoniminə semantik münasibətini;
- 6) sözün məna əlaqəsinin əsas tiplərinin modellərini;
- 7) müəyyən məfhumla əlaqədar olmasını;
- 8) müəyyən əşya qrupuna aid olma qabiliyyətini;
- 9) funksional amillərini;
- 10) sözdə fərqləndirici əlamətlərin olmasını.

Sözün leksik mənası adı altında adətən həmin dilin qrammatik qanunları əsasında formalaşan əşyavilik məzmunu başa düşülür. Sözün leksik mənasının əsasən üç komponenti var:

1. Leksik mənanın birinci xüsusiyyəti onun nominativliyidir. Leksik mənanın bu cəhəti məfhumu adlandırır; çoxmənalılıq bir sözün köməyi ilə müxtəlif məfhumları adlandırır. Məzmununda ifadə olunan məfhumların bütün əlamətləri birləşən məna əsas olur. Belə ki, *baş* sözü bədənə bir üzvü mənada əsas, o biri mənələrdə törəmə olur.

2. Bir sözün leksik mənasının mikrosistemdə, söz birləşməsində başqa sözlərin mənaları ilə şərtlənməsidir.

3. Sözün leksik mənasının üçüncü xüsusiyyəti emosionallıqdır. Danışan sözlə əşyaya öz münasibətini bildirir.

Grammatik məna. Bütün sözlər qrammatik cəhətdən müxtəlif qruplar halında ümumiləşir. Həmin qrupa daxil olan sözlər bir – birindən qrammatik cəhətdən fərqlənir. Məsələn, *dinləyir, danışır, yazır, oturur, durur* vəs. Bu feillər leksik mənalarına görə bir- birindən fərqlənilir. Lakin bunlar qrammatik cəhətdən bir – birindən seçilmir. Onlar ümumiləşmiş bir məna ilə abstrakt məfhumla bağlıdır. Bu sözlərin hamısı bir qrammatik zamanı - indiki zamanı bildirir. Qrammatik məna dil sistemində qrammatik vasitələrin fəaliyyət göstərməsi nəticəsində yaranır və əsasən formal vasitələrlə ifadə olunur.

Grammatik məna söz, söz birləşməsində və cümlədə konkret forma alır. Sözün hər cür konkretlikdən ayrılmış şəkildə ifadə olunan ümumiləşmiş mənası qrammatik məna adlanır. Sözlər qrammatik cəhətdən müxtəlif qruplarda birləşərək ümumiləşir. Onların qrammatik mənaları konkret yox, ümumiləşmiş mənada işlədilir.

Grammatik məna danışanın hər cür subyektiv münasibətini yaratmır, yalnız informasiya üçün zəruri, kommunikativlik üçün aktual olan münasibətləri bildirir: müəyyənlik və qeyri – müəyyənlik. Bu mənalar əvvəla, nitq hissələri ilə hədudlanır, ikincisi morfoloji, sintaktik vasitələrlə ifadə olunur. Sözlərin sırası, xüsusi sintaktik konstruksiyalar, həm də bəzi modal sözlər və ədatlar qrammatik mənanın yaranmasında xüsusi rol oynayır. İfadə vasitələri içərisində intonasiya xüsusi yer tutur.

Grammatik nöqteyi – nəzərdən sözün mənası iki cəhətdən məhdudlaşa bilər: morfoloji və sintaktik. Morfoloji cəhətdən qrammatik məna sözdəyişmə formalarının sayına, sintaktik cəhətdən isə sintaktik əlaqə üsuluna, cümlə üzvlərinin vəzifəsinə görə məhdudlaşır.

Sözün həqiqi və məcazi mənaları. Sözün həqiqi və məcazi mənalarını müəyyənləşdirən meyar çox vaxt nisbi olur. Həqiqi mənada olan sözlər konkret olaraq əşyanı, hadisəni, prosesləri və s. adlandırır. Həqiqi məna elə bil əşyaya bilavasitə yönəlmişdir. Həqiqi mənalı sözlər üslubi cəhətdən neytral və ekspressiv olur. Əsas məna əsasında yeni, mənalar formalaşır. Məcəzi məna yeni, əlavə mənadır.

Dildə işlədilən sözlər həm həqiqi, həm də məcazi mənada işlədilir. Əşya və hadisəni həqiqi məfhum kimi dərk və təsəvvür etdirən mənə həqiqi, (*kitab, qələm*), əşya və hadisəni həqiqi məfhum kimi təmsil etməyən mənə məcazidir. (*daş qəlbli insan*).

Həqiqi mənə sözdə əsas, məcazi mənə isə qeyri - əsasdır. Həqiqi mənə daha müəyyən, daha sabit olur. O, əşyanın ictimai başa düşülməsini əks etdirir, mətndən asılı olmur. Məcazi mənə isə fərdi və subyektiv ola bilər, daha mücərrəddir, davamlı olmur, mətndən asılıdır. Məsələn, “*tülkü*” sözü müəyyən bir heyvanın adıdır. Bu sözün məcazi mənada işlənməsi (*hiyləgərlik*) yalnız həqiqi mənə əsasında mümkün ola bilər.

Ədəbiyyat

1. Cəfərov S. “Müasir Azərbaycan dili” Bakı 1982
2. Verdiyeva Z. ; Ağayeva F.; Adilov M. “Azərbaycan dilinin semasiologiyası” Bakı 1979
3. Qurbanov A. “Müasir Azərbaycan ədəbi dili” Bakı 1985
4. Dəmirçizadə Ə. “Azərbaycan dilinin üslubiyatı” Bakı 1962
5. “Müasir Azərbaycan dili. I hissə, Bakı 1978
6. Həsənov H. “Azərbaycan dilinin semasiologiyası” Bakı 1978
7. Orta məktəbdə Azərbaycan dilinin tədrisi I hissə , Bakı 1976 Ədəbiyyat
8. Bayramov H. Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları. Bakı, 1979.
9. Qasimov M. Azərbaycan dili terminologiyasının əsasları. Bakı 1973
10. Qasimova R. Azərbaycan dilində leksik normalaşma. B.

Х.Расулзаде

Общие характеристики потерянных знаний

Резюме

Знакомство с лексической системой азербайджанского языка позволяет понять основные типы лексического значения слов, их смысловые деления. Таким образом, лексика - это не просто набор слов на том или ином языке, а система языковых фактов, которые связаны друг с другом.

Лексико-семантические группы в лексической системе являются наиболее важными из групп слов. В этой группе есть минимум общего значения (лексическое, классическое) и речевая часть, кроме общего грамматического значения: например, прилагательные, выражающие вкус: горький, сладкий, кислый, соленый, шафран и т. Д. Названия

кухонного оборудования: бойлер, ложка, вилка, нож, фонарь, ведро и т. д. Чувство мышления: мышление, понимание, медитация, понимание и т. д.

Парадигматическая особенность слов, принадлежащих к лексико-семантической группе, состоит в том, что они имеют категориально-лексическое значение. Это значение является основой значения этой группы. Каждое слово указывается через дифференциальную систему. Это самое важное средство общения между людьми. Люди называют вещи и события словами, слова выражают эмоции и желания людей.

Kh.Rasulzade

General characteristics of subtle dangers

Summary

Acquaintance with the lexical system of Azerbaijani language allows to understand the basic types of lexical meaning of words, their semantic divisions. Thus, lexics is not just a collection of words in one or another language, but rather a system of language facts that relate to one another.

The lexical - semantic groups in the lexical system are the most important of the word groups. In this group, there is a minimum of general meaning (lexical, classic) and a speech part, except the common grammatical meaning: for example, taste-expressing adjectives: bitter, sweet, sour, salty, saffron, and so on. Kitchen equipment names: boiler, spoon, fork, knife, lantern, bucket, etc. Feelings of thinking: thinking, understanding, meditating, understanding, etc.

The paradigmatic feature of words that belong to a lexical - semantic group is that they have a categorical - lexical meaning. That meaning is the basis of that group's meaning. Each word is specified through a differential system. This is the most important means of communication between people. People call things and events by means of words, words express emotion and desire of people.

Rəyçi: Salatın Əhmədova
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent